

ДІАЛОГІЧНІСТЬ ЯК КОГНІТИВНА ХАРАКТЕРИСТИКА КОМУНІКАТИВНОГО ДИСКУРСУ

Шевченко М.Ю.

Донбаський державний педагогічний університет

Зростаючий інтерес до вивчення дискурсу та його широке використання в різних контекстах сміливо може вважатися відмінною рисою лінгвістичної ситуації кінця ХХ — початку ХХІ ст. Сьогодні вживання терміна «дискурс» настільки масове, що виявляється полісемія цієї термінологічної одиниці. Спостерігається поширення цього терміну як на рівнях самої лінгвістики, так і в різних галузях гуманітарного знання. Але саме в лінгвістиці цей концепт вперше застосовується в якості самостійної категорії. Бельгійський учений Е. Бюїссанс увів його в науковий лінгвістичний обіг у своїй роботі «Мова і дискурс». У бінарну опозицію «мова / мовлення» Бюїссанс додав третій член — дискурс, який являв собою механізм перекладу мови як знакової системи у живе мовлення. Хоча в лінгвістиці аж до 1960-х рр. це поняття використовувалося як синонім тексту та мови. Значний внесок у розробку структурно-лінгвістичного підходу у вивченні дискурсу внесла французька школа дискурс-аналізу. Цей напрямок представлено насамперед роботами Мішеля Пеше. Важливим інтелектуальним витокom трактування дискурсу Пеше стала концепція ідеології як соціокультурної структури, що визначає місце людини в суспільстві, розроблена структуралістом Луї Альтюссером. Особливістю трактування дискурсу Пеше стало поєднання лінгвістичного та ідеологічного структурних підходів в дискурс-аналізі конкретних текстів.

Творчість Пеше вплинула на формування концепцій представників сучасної французької школи дискурс-аналізу, серед яких слід назвати П. Серіо, Ж.-Ж. Куртін, Д. Мальдідьє, Е.П. Орланді.

Патрік Серіо ототожнює дискурс з мовою конкретного висловлювання. Аналіз дискурсу в рамках теорії висловлювання або прагматики передбачає наявність суб'єкта, адресата, моменту та певного місця висловлювання. Дискурсивність визначається системою норм, що накладаються на необмежену кількість висловлювань згідно певної соціальної або ідеологічної позиції (наприклад: "феміністичний дискурс", "адміністративний дискурс") [13, с. 26].

У лінгвістику застосування поняття «дискурс» впровадив З. Харріс, автор дистрибутивного методу, який в 50-ті роки використав поняття «дискурс» та «аналіз дискурсу» для вивчення дистрибутивного коду не тільки окремих речень, але й текстів, розглядаючи їх у контексті соціокультурної ситуації. Трохи пізніше у французькій лінгвістичній традиції терміном «дискурс» позначали мову і мовлення взагалі (у перекладі з французької *discours* — «мова, виступ»). Згодом «дискурс» асоціювався з

«лінгвістикою тексту», вивченням закономірностей формування і функціонування текстів. А вже в 80-90-ті роки поряд з іменем Т. А. ван Дейка домінує трактування дискурсу як «связного текста в совокупности с экстралингвистическими — т. е. прагматическими, социокультурными, психологическими и другими факторами (знания о мире, мысли, цели, установки адресата и т. д.)» [2, с. 136].

У вітчизняну лінгвістику термін входить разом з науковими роботами у перекладі, сміливо починає дрейфувати між поняттями текст, контекст, функціональний стиль, підтекст, мова, діалог. Проблемі співвідношення понять дискурс і текст, дискурс і мова, дискурс і мова, дискурс і комунікація присвячено чимало уваги у вітчизняній і зарубіжній лінгвістиці, про що свідчать роботи М. К. Бісімалієвої, О. Г. Ревзіної, К. С. Серажим, Ф. С. Бацевич, О. В. Александрової, Ж. Гійому, Д. Мальдідье, М. Пеше та інших.

Однак, незважаючи на значну кількість досліджень у цій галузі, проблема визначення дискурсу досі залишається актуальною, насамперед через відсутність єдиної думки з приводу того, що все ж таки слід розуміти під аналізом цієї термінологічної одиниці.

Об'єктом дослідження в роботі є реально існуючий комунікативний процес міжособистісної і соціально значущої комунікативної взаємодії, форми комунікативної організації і самоорганізації соціуму в діалогічній природі дискурсу та комунікативної взаємодії. Предметом дослідження виступає прояв вербальної та невербальної комунікації в повсякденному дискурсі, що має діалогічну природу. Основною метою дослідження є аналіз природи комунікації та дискурсивних практик, доказ присутності діалогу в будь-якому дискурсі. Досягнення поставленої мети здійснюється шляхом виявлення діалогічної специфіки мовлення та її дискурсивного характеру. Актуальність дослідження підтверджується необхідністю вивчення мовотворчої комунікативної діяльності людини та обґрунтуванням діалогічного потенціалу в текстах різних сфер, в яких діалог є не тільки формою збалансованої соціально-комунікативної системи, а й фактором її динамічного розвитку.

Сучасні форми соціальної комунікації формують особливий субкультурний аспект, що реалізується у середовищі соціальних і повсякденних, особистісних дискурсів. А це свідчить про наявність сформованої за допомогою соціальної комунікації специфічної диференціації.

Т. М. Ніколаєва зазначає: «Дискурс — многозначный термин лингвистики текста, употребляемый рядом авторов в значениях, почти омонимичных. Важнейшие из них: 1) связный текст; 2) устно-разговорная форма текста; 3) диалог; 4) группа высказываний, связанных между собой по смыслу; 5) речевое произведение как данность (письменная или устная)» [7, с. 467].

Звернення до діалогу як однієї з форм дискурсу, представленому у списку, визначає його наявність на будь-якому дискурсивному рівні.

Виявлення й акцентування подібної характеристики дискурсу як діалогічності призведе до більш прозорого його розуміння і, можливо, допоможе вирішити проблему визначення цієї термінологічної одиниці.

"Толковый словарь иноязычных слов" вказує на те, що термін «дискурс» походить від англ. discourse, який, в свою чергу, бере свої корені від лат. discursus «беседа, разговор» [5, с. 8]. А «Webster's New World Thesaurus» у якості синонімів до слова «дискурс» пропонує «dialogue, talk, chat, conversation, discussion, speech» [19, с. 21].

Як бачимо, в обох випадках підкреслюється комунікативна функція дискурсу, яка, перш за все, виявляється в діалозі, обміні висловлюваннями. Підтверджує цю думку і О. Г. Ревзіна, яка, аналізуючи роботи Е. Бенвеніста, П. Серіо, М. Фуко, дійшла висновку, що одиницею дискурсу є висловлювання, яке функціонує як матеріальна сутність [12, с. 27]. Це перегукується також з думкою М. Пеше, що дискурсивність — це не що інше як «упорядоченное пространство рассеяния высказываний» [8, с. 327].

Отже, доводиться говорити про дискурс як про ряд висловлювань, інтерсуб'єктивну комунікацію або діалог. Останній розуміється у своєму прямому значенні, тобто як послідовність взаємопов'язаних мовних актів, кожен з яких передбачає не менше двох учасників (адресат та адресант).

Діалогічне спілкування являє собою не просто вид мовленнєвої діяльності, а мовленнєвий акт, обмін інформацією, де мова і слухання нерозривно пов'язані між собою. Основними ознаками діалогу є: намір, цілеспрямованість, чіткі розмовні правила. Цілеспрямованість мовленнєвої дії в діалозі — це очевидна чи прихована мета мовця (слухача), повідомлення про щось, питання, наказ, порада, обіцянка. Для того, щоб досягнути мети кожний із співрозмовників реалізує свій намір, спонукаючи партнера до певних мовленнєвих дій. Для діалогу характерні наступні розмовні правила: послідовне повідомлення інформації, відповідність повідомлення певній темі розмови, контексту, дискурсу.

На думку М. М. Бахтіна, саме пізнання іншої людини стає невід'ємною рисою інтерсуб'єктивного спілкування, яке завжди діалогічно. Тут активність людини, яка отримує інформацію, поєднується з активністю суб'єкта певного висловлювання: «субъект (личность) не может восприниматься и изучаться как предмет, потому что как предмет он не может быть безмолвным. Поэтому познание его может быть только диалогичным» [3, с. 363].

Діалог інтерсуб'єктивності є центральним поняттям у відомого німецького філософа, яскравого представника комунікативної філософії, дослідника дискурсу — Юргена Хабермаса. Філософ трактує діалог як вид комунікативного впливу, «взаимодействие как минимум двух способных говорить и действовать субъектов, вступающих (с помощью вербальных или невербальных средств) в межличностные отношения. Действующие субъекты ищут взаимопонимания относительно ситуации действия с целью взаимосогласованного координирования своих планов действия, а, следовательно, и своих действий» [15, с. 11].

Дискурс вільної громадськості здатен обговорювати — рефлектувати, робити реконструкцію, критикувати передумови соціального буття (практичний дискурс).

Досвід безпосередньої комунікації, побудований на діалогічному принципі, згідно трактування Ю. Хабермаса, повинен стати основною комунікативною формою діяльності. Діалог є вільною формою взаємодії індивідів, у якому індивідуальність не пригнічується, а, навпаки, проявляється в усьому її колориті. Саме в такій комунікації особистість задовольняє свою першочергову потребу в спілкуванні, у трансляції своїх думок, поглядів, цінностей, уявлень, прояві чуттєвих вражень. Це передбачає наявність певної комунікативної поведінки, культури спілкування, діалогу, а також етики комунікації. Усі ці умови сприяють формуванню поваги до думки іншої людини, розумінню і врахуванню позицій та поглядів усіх учасників діалогової комунікації.

Основними рисами дискурсивного спілкування, згідно В. М. Чугуєнко, виступають прагнення учасників до істини і порозуміння, взаємне урахування поглядів, зрілості суб'єктів, відсутність інших інтересів, крім прагнення досягти консенсусу [16, с. 95].

У публіцистиці прикладом такого виду дискурсу (інтерсуб'єктивного діалогу) стає інтерв'ю кореспондента з суб'єктом, що дає це інтерв'ю. Але це не єдиний вид діалогу, який можна виявити в дискурсі.

Н. Д. Арутюнова трактує дискурс як «связный текст в совокупности с экстралингвистическими, прагматическими, социокультурными, психологическими и другими факторами, текст, взятый в понятийном аспекте; речь, рассматриваемая как целенаправленное социальное действие, как компонент, участвующий во взаимодействии людей и механизмах их сознания (когнитивных процессах). Дискурс — это речь, погруженная в жизнь. Поэтому термин «дискурс», в отличие от термина «текст», не применяется к древним и другим текстам, связи которых с живой жизнью не восстанавливаются непосредственно» [1, с. 137].

Виходячи з позицій когнітивної лінгвістики О. В. Александрова під дискурсом розуміє «именно когнитивный процесс, связанный с реальным речепроизводством, созданием речевого произведения, текст же является конечным результатом процесса речевой деятельности, выливающимся в определенную законченную (и зафиксированную) форму» [6, с. 17].

А. Ю. Попов у роботі «Основные отличия текста от дискурса» (2001) аналізує дискурсивність тексту, протиставляючи спонтанний дискурс впорядкованому. Серед характерних рис природи дискурсу автор визначає динамічність, націленість дискурсу на прояв реакції співрозмовника, часову обмеженість дискурсивного поля, підпорядкованість конкретній ситуації, яким протиставляються статичність тексту, закрита комунікативна текстова система, безмежна довжина твору, обмеженість вибору вербальних і невербальних засобів, складна ситуація сприйняття тексту. Вчений натякає на фокусування дискурсу на живу аудиторію, в той час як текст зорієнтований на абстрактну аудиторію.

Дослідник зазначає: «Дискурс — живою, он рождається, живет и умирает, когда предмет, который обсуждается, теряет свою актуальность... Текст — вечен (рукописи не горят)... дискурс — текст (несвязных текстов в природе не существует). Письменный текст некогда был дискурсом... Текст — средство и единица коммуникации. Дискурс — форма, в которой эта коммуникация протекает. Текст дает пищу для размышлений, дискурс — эксплицитно выраженное размышление» [10, с. 131].

Трактування тексту як дискурсу можливо, лише коли він реально сприймається і потрапляє в поточну свідомість — сприйняття людини, бо дискурс — це не тільки мова в активному вживанні, але й концепт поєднання ментальних процесів, що неодмінно відіграють значну роль в процесі комунікації.

Отже, в даному контексті можна говорити про дискурс як про діалог твору або тексту з людською свідомістю. Згідно М. Фуко, дискурс має відношення до способів мислення і говоріння у різних аспектах реальності: «Дискурс представляет собой совокупность высказываний относительно той или иной области, и структурирует способ говорения на ту или иную тему, о том или ином объекте, процессе» [18, с. 6-7].

Постмодерніст М. Фуко зумів переступити через кінцеві форми вербальної діяльності — усну розмову, текст, твір одного чи багатьох авторів різних історичних епох. Він поєднав їх разом і дозволив подивитися на ті спільності, які реально виділяються в цьому динамічному просторі.

Діалогізм постмодерністського дискурсу виявляється не тільки в багатогранності суджень суб'єктів, амбівалентності, поліфонізмі міфів, а і в ідеях суб'єктів, та в одночасному існуванні у поліфонічному тексті мов далеких історичних культур [9, с. 349].

Дискурс поєднує сукупність загальних припущень, які можуть легко сприйматися свідомістю індивіда.

Таким чином, можна говорити про третій тип дискурсу — діалог всередині історичного часу, складну ієрархію знань, що поєднує особистісний досвід носіїв мови, мотивуючи до розвитку індивідуальних знань, установок і намірів, почуттів та емоцій. У публіцистиці це може бути як власне діалог, так і діалог з існуючою культурною традицією. Останній може проявлятися в аспекті змісту (актуальна, злободенна тематика), а також через відображення в мові культурних цінностей певного історичного періоду.

Наприклад, зараз спостерігається тенденція включення розмовних елементів у дискурси різних сфер, а також запозичення модних слів, що характеризують певний історичний період. Ряд вчених вказують на швидкість процесу асиміляції сленгізмів в літературній мові.

І. Р. Гальперін зазначає такі слова як kid, snob, sky-scraper, sweater [4, с. 112]. Н. М. Раєвська наводить такі приклади як to cut — to drop an acquaintance; fizzing first — rate or splendid; plucked or ploughed — defeated or turned back at the examination; skull — the head or the master of the college [11,

с. 257]. А також bet, bore, chap, donkey, graft, fun, humbug, hitch-hiker, mob, odd, pinch, shabby, sham, sawbones, trip [1, с. 249].

Отже, була обґрунтована діалогічна природа дискурсу і визначено три форми прояву діалогу в дискурсі: дискурс як інтерсуб'єктивний діалог; дискурс як діалог зі свідомістю людини; дискурс як внутрішньо темпоральний діалог з попередньою або існуючою культурною традицією. У роботі на матеріалі художніх текстів з прикладами вживання сленгу доведено, що діалог в тій чи іншій формі (а іноді й у всіх одночасно) обов'язково присутній у будь-якому дискурсі. Виходячи з цього можна стверджувати про наявність такої невід'ємної і сутнісної характеристики дискурсу як діалогічності. Якщо в першому випадку говорили про діалог абсолютно виправданий з точки зору лінгвістики, то в інших двох випадках зверталися до позицій когнітивізму і філософії. Ці аспекти потрібно враховувати при будь-якому аналізі такого складного і неоднозначного процесу, як передача інформації, яка є найбільш загальною категорією, що налічує не тільки лінгвістичні, але й екстралінгвістичні фактори цілісного й гармонійного світосприйняття.

Література

1. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1959. – 249 с.
2. Арутюнова Н.Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В. Н. Ярцева. – М.: Сов. энц., 1990. – С. 136-137.
3. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. М., 1979. – 363 с.
4. Гальперин И.Р. О термине сленг // Вопросы языкознания, 1956, №6. – С. 107-114.
5. Крысин Л.П. Толковый словарь иноязычных слов. – М.: Рус. яз., 1998. – 8 с.
6. Кубрякова Е.С., Александрова О.В. Виды пространств текста и дискурса // Категоризация мира: пространство и время: Материалы научной конференции. – М, 1997. – С. 17- 23.
7. Николаева Т.М. Краткий словарь терминов лингвистики текста // Лингвистика текста / Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. VIII. – Сост., общ. ред. и вступ. ст. Т.М. Николаевой. – М.: Прогресс, 1978. – С. 467-472.
8. Пеше М. Контент-анализ и теория дискурса // Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса. – М.: ОАО ИГ «Прогресс», 1999. – С. 302-336.
9. Покровская Е.А. Русский синтаксис в XX веке: лингвокультурологический анализ. – Ростов-на-Дону, 2001. – 349 с.
10. Попов А.Ю. Формы экономических текстов и дискурсов // Текст и дискурс. Проблемы экономического дискурса: сборник научных статей. СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 2001. – С. 130-137.

11. Раевская Н.М. Лексикология английского языка. – Киев: Высшая школа, 1979. – 257 с.
12. Ревзина О.Г. Язык и дискурс // Вестник Московского университета. Сер. 9. Филология. 1999. №1. – С. 25-33.
13. Серю П. Как читают тексты во Франции // Квадратура смысла. – М., 1999. – С. 12-53.
14. Степанов Ю.С. Дискурс // Язык и наука конца 20 века: Сборник статей. – М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1995. – С. 36-46.
15. Хабермас Ю. Отношения к миру и рациональные аспекты действия в четырех социологических понятиях действия / Пер. с нем. Т. Тягуновой // Социологическое обозрение, 2008. Т. 7. №1. – 11 с.
16. Чугуенко В.М. Дискурс як субстанція демократизації та гуманізації суспільства // Філософська думка, 2001. – №5. – С. 37-96.
17. Штерн І.Б. Вибрані тропіки та лексикон сучасної лінгвістики. Енцикл. словник для фахівців з теоретичних гуманіт. дисциплін та гуманіст. інформатики. – К.: «Артек». 1996. – С. 87-93.
18. Kress G. Linguistic processes in socio-cultural practice. Victoria, Australia: Deakin University Press, 1985. – С. 6-7.
19. Webster's New World Thesaurus, prepared by Charlton Laird. – New York: Prentice Hall Press, 1985. – 21 с.

Summary

The article deals with the problem of defining the term «discourse». As a result of studying this term in the aspects of linguistics, cognitology, philosophy, linguistics, the dialogical aspect is proved to be one of discursive essential characteristics. Dialogical nature of discourse is revealed and three forms of dialogue in discourse are identified. Versatile dialogical features of discourse should be taken into account as the methods of analyses in the process of information transmission.